

A R T Y K U Ł Y

Anna JAKUBOWICZ-BRYX

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

w Bydgoszczy

Wizerunek nauczyciela wczesnej edukacji w opiniach rodziców i nauczycieli

Abstract: The Image of Early School Teachers in the Eyes of Parents and Teachers

The fundamental task of teachers is to prepare the young generation for work and life in a society. The work of an early school teacher is very challenging. The responsibilities and roles of teachers are not easy and require specialist knowledge as they pertain to various spheres of children's life. A teacher is a particularly important person in a child's life and serves as a role model. This is especially vital at an early age when a child feels lonely in a new environment. A teacher becomes a person whose acceptance is of paramount significance to a student and who considerably shapes the personality of students through his/her own example. Can teachers accomplish these tasks? The study presented in the article was designed to determine the image of early school teachers in the eyes of parents and teachers themselves.

Key words: parents, teacher, early education, attitudes

Słowa kluczowe: rodzice, nauczyciel, wczesna edukacja, postawy

Wizerunek nauczyciela wczesnej edukacji — zarys problematyki

Naukowe refleksje o zawodzie nauczyciela zawarte są w wielu publikacjach. Na początku XX w. ogłoszono pracę *O duszy nauczycielstwa*, w której J. W. Dawid zauważa, że cechą, która wywiera dominujący wpływ na kierunki i efektywność oddziaływania pedagogicznego nauczyciela-wychowawcy, jest osobliwy, emocjonalno-intelektualny stosunek do dziecka, zwany „miłością dusz ludzkich”. Uczucie to nazywa miłością, gdyż przejawiający je człowiek wychodzi poza siebie, troszczy się o innych, bezinteresownie czyni coś dla drugiego człowieka. Określenie „miłość dusz” odnosi się do przedmiotu uczucia, czyli wewnętrznej, duchowej treści człowieka, jego dobra moralnego, jego oświecenia i doskonalenia jako istoty duchowej (Dawid, 1962, s. 36). Inni wyrażają pogląd, iż nauczy-

cielowi potrzebny jest talent pedagogiczny, który jest wrodzoną dyspozycją psychofizjologiczną. Z. Mysłakowski (1962, s. 61) zwraca uwagę na dużą zależność sposobu i efektywności oddziaływania nauczyciela na ucznia od zespołu cech osobistych, określanych ogólnie mianem kontaktowości. S. Baley (1962, s. 238) używa określenia „zdatność wychowawcza”, pod którym rozumie zbiór wszystkich cech umożliwiających i ułatwiających wychowanie innych. Jak więc widać, wizerunek nauczyciela ma liczne składowe.

Znaczna część literatury porusza temat cech osobowości nauczyciela. Zdaniem S. Szumana (1962, s. 99) osobowość ta musi być bogata i „umieć rozdać”, co oznacza umiejętność oddziaływania na innych. M. Kreutz (1962, s. 45) zwraca z kolei uwagę na trzy dyspozycje nauczyciela: miłość do ludzi, skłonność do społecznego oddziaływania oraz zdolność sugestywna, wyrażająca się w emocjonalnym oddziaływaniu na innego człowieka. Nauczyciel wczesnej edukacji powinien mieć wiele specyficznych cech osobowości, takich jak: umiejętność kontaktu z uczniami, czynna sympatia, takt pedagogiczny, niezawodność, zgodność między głoszonymi ideami a postępowaniem, poszanowanie godności ludzkiej ucznia, sprawiedliwość, umiejętność stawiania wymagań i konsekwencja ich egzekwowania, rzetelne opanowanie i stałe uzupełnianie wiedzy (Mysłakowski, 1971, s. 67). Istotne są również: pomysłowość i twórczość w działaniu, chęć poszukiwania i badania, rozsądek, pilność, dokładność, wiedza o uczniach (ich zainteresowania, potrzeby, uczucia, zdolności), opiekuńczość, dbałość o bezpieczeństwo i zdrowie wychowanków, umiejętność stymulowania aktywności i eliminowania czynników negatywnych (Plenkiewicz, Jakubowicz-Bryx, 2004, s. 25). Bardzo ważną kompetencją nauczyciela, niekiedy najważniejszą dla efektywnego funkcjonowania dziecka, jest kształtowanie pozytywnego klimatu w klasie, czemu sprzyja zarówno dobra i przemyślana organizacja zajęć, jak i obustronna otwartość, szczerłość oraz poczucie humoru nauczyciela, które pomaga rozładować napięcia (Michalak, 2004, s. 211–213).

Celem edukacji nie jest dziś kształtowanie ucznia, który dobrze zapamiętuje i odtwarza przekazane wiadomości, reguły, zasady i prawidła, lecz takiego, który potrafi je samodzielnie dostrzec, aktywnie poszukać, rozwiązać i zastosować. Program i jego realizacja nie są najważniejszymi celami edukacji, ale stają się nimi uczeń jako osoba i jego rozwój. Punkt ciężkości położony jest na to, jakim człowiekiem jest on teraz i jakim będzie w przyszłości, oraz na to, czy i jak będzie umiał korzystać z nabytych doświadczeń szkolnych i radzić sobie w trudnych sytuacjach życiowych. Zatem „współczesnym oczekiwaniom edukacyjnym sprosta ten nauczyciel, który nie tylko transmituje i egzekwuje wiedzę, ale który potrafi również stwarzać warunki do samodzielnego myślenia, zachęcać do refleksji, poszukiwań i działania, dając przy tym wsparcie emocjonalne, który także uczy twórczego i krytycznego stosunku do nabywanych kompetencji” (Michalak, Misiorna, 2004, s. 69–70). W nowej rzeczywistości edukacyjnej

refleksja nauczyciela ma polegać nie na kontroli i samokontroli dokładności wdrażania ustalonych poza nim technik, jak to było dawniej, lecz na interpretacji i reinterpretacji własnej teorii pedagogicznej oraz wynikających z niej zachowań na lekcji i ich skutków (Klus-Stańska, 2000, s. 65–66).

Nauczyciel pracujący z najmłodszymi uczniami musi mieć cechy, które pozwolą mu dobrze i kompetentnie realizować takie zadania. Jedną z najważniejszych jest wrażliwość na potrzeby i oczekiwania dziecka, często nawet reagowanie na jego bezradność. Dzięki temu będzie on w stanie dawać wychowankowi emocjonalne wsparcie, tworząc bezpieczny klimat dla jego funkcjonowania we wszystkich formach aktywności, respektować autonomię dziecka, udzielać niezbędnej zachęty w trudnych sytuacjach (Wilgocka-Okon 2003, s. 83).

J. G. Helm i L. Katz (2003, s. 15) opisują nauczyciela wczesnej edukacji jako człowieka, który lubi pracować z dziećmi, fascynuje go przyglądanie się, jak dzieci budują podstawy swojej wiedzy, jak wybierają to, co je najbardziej interesuje, jak dociekają, zadają pytania. Takiemu nauczycielowi sprawia przyjemność patrzeć na entuzjazm wychowanków w czasie zdobywania wiedzy. M. Grzegorzewska (1947, s. 111) za niezbędne cechy nauczyciela uznawała m.in.: miłość, dobroć i poczucie odpowiedzialności. Cechy te, zdaniem autorki, wpływają z siebie nawzajem. Miłość, dobroć i życzliwość buduje bezpieczny klimat dla rozwoju, wyzwala się osobowego drugiego człowieka, zwłaszcza słabego. W. Dewitz (1981, s. 144) twierdziła wręcz, że wszystko to, co zawiera w sobie dobroć, bogactwo wewnętrzne, którym nauczyciel chce się podzielić z wychowankiem, jego prawdziwość, autentyczność, twórcza postawa, pogodny stosunek do życia, gotowość do walki ze złem, a jednocześnie umiejętność znajdowania w człowieku tego, co dobre, jest siłą wpływającą na wychowanka, określaną jako sugestywność pedagoga, dzięki której zyskuje on zaufanie dziecka.

Z kolei C. Banach (1994, s. 33) wszystkie cechy, jakie powinien mieć nauczyciel, grupuje w pięciu kategoriach: właściwości osobowe, właściwości intelektualne, właściwości prakseologiczno-pedagogiczne, właściwości wychowawcze, właściwości zewnętrzne.

K. Konarzewski (1990, s. 89), pisząc o roli i osobowości zawodowej nauczyciela, użył słów wielkich, niemniej jednak bardzo prawdziwych. Stwierdził, że musi to być człowiek o niewzruszonych zasadach i szerokich horyzontach, niosący posłannictwo mistrza i z empatią podporządkowujący sobie podopiecznych. To uczonej w swojej specjalności i wielki znawca dusz dzieci, umysł systematyczny, starannie planujący działania na podstawie wiedzy naukowej, a przy tym szczerzy i spontaniczny, bogata pełnowymiarowa osobowość, ale także człowiek, który całym swoim życiem daje przykład cnót wychowawczych.

Można sądzić, że uczniowie w okresie wczesnej edukacji nie są tak krytyczni jak ich starsi koledzy czy osoby dorosłe. Niewątpliwie jest to prawda. Obdarzają oni nauczyciela pełnią zaufania i miłością od początku. Uczucia te jednak

bardzo łatwo stracić, gdyż dzieci są dobrymi obserwatorami, mają duże poczucie sprawiedliwości i doskonale wyczuwają dysonans między słowami a czynami. Nauczyciel zawsze musi pamiętać o dwóch wskazówkach J. Korczaka (1958), który pisał: „[...] masz być wzorem, a jakże się ustrzeżesz swoich wad, przywar, śmiesznośtek? Spróbujesz ukryć. Na pewno ci się to uda: im staranniej ukrywać będziesz, tym staranniej dzieci będą udawały, że nie wiedzą. I tylko najcichszym szeptem wyśmiewać cię będą” (s. 112). I dalej: „[...] bądźź sobą — szukaj własnej drogi, zanim zaczniesz dzieci poznawać. Zdaj sobie sprawę z tego, do czego sam jesteś zdolny, zanim dzieciom poczniesz wykreślać zakres praw i obowiązków. Ze wszystkich sam jesteś dzieckiem, które musisz poznać, wychować i wykształcić przede wszystkim” (s. 210).

Na miano efektywnego nauczyciela małego ucznia może zasłużyć tylko taki nauczyciel, który ma wielostronne kompetencje do kreowania warunków uczenia się stymulujących wszechstronny rozwój ucznia przez wyzwalanie jego osobistej potencjału oraz w harmonii ze specyfiką środowiska jego wzrastania (Michalak, 2004, s. 205).

Kolejnym elementem wizerunku nauczyciela jest autorytet. O autorytecie w pozytywnym tego słowa znaczeniu pisał już H. Rowid (1957, s. 273–274). Twierdził, że autorytet jest środkiem zmierzającym do realizacji zadań wychowawczych, pobudza inicjatywę i kształci samodzielność uczniów, uzdatnia ich do samokształcenia i samowychowania. Opiera się na karności wewnętrznej, rozwiniętej przez wyzwalanie w świadomości uczniów poczucia współodpowiedzialności i zdyscyplinowanej wolności.

Autorytet definiowany jest jako uznanie, jakim obdarzana jest dana osoba w jakiejś grupie. W sytuacjach pedagogicznych pożądanym jest wyłącznie autorytet takiego nauczyciela, który ze względu na cechy osobiste staje się przywódcą kształtującym posłuszeństwo uczniów. To posłuszeństwo rozumiane jest jako współdziałanie z nauczycielem, wyrastające z wolności ucznia i będące źródłem pozytywnych interakcji. Taki autorytet wzbudza u innych pozytywne emocje i motywację do działania oraz prowadzi do pożądanego zachowania. Jest więc najodpowiedniejszym sposobem kierowania uczniem (Jazukiewicz, 1999, s. 17). Autorytet nauczyciela może mieć charakter osobisty i instytucjonalny. Ten drugi wynika z prestiżu szkoły, a zdobycie pierwszego zależy wyłącznie od samego nauczyciela. Jeżeli nauczyciel cieszy się autorytetem uczniów, czują się oni odpowiedzialni za swoje zachowanie, a jednocześnie wiedzą, iż mogą poprosić nauczyciela o pomoc w rozwiązywaniu swoich problemów (Skonieczka, 2006, s. 45). Na autorytet osobisty składają się autorytet wiedzy oraz autorytet moralny (Baranowska, 2011, s. 9). Autorytetem uczeń obdarza nauczyciela dobrowolnie.

A. Brzezińska (1999, s. 40) uważa, że nauczyciela niższych klas szkoły podstawowej powinien łączyć z wychowankami „mechanizm życzliwego koła”.

W takiej relacji zachowania jednych pozostają w czytelnym i pozytywnym, korzystnym dla obu stron związku z zachowaniami drugich. Warunkiem jest pełna akceptacja uczniów przez nauczyciela i poszanowanie oraz uwzględnianie w planowaniu swych poczynań ich indywidualności, zarówno mocnych, jak i słabych stron. Konsekwencją takiej relacji jest pełna akceptacja nauczyciela przez uczniów.

Zawód nauczyciela stawia wysokie wymagania, ponieważ wykonujący go znajduje się pod ustawiczną kontrolą. Każde potknięcie pedagoga jest natychmiast dostrzegane oraz komentowane, dlatego musi być on szczególnie ostrożny, zwłaszcza że sędziami — i to surowymi — są uczniowie, których wychowuje i kształci. Łatwo można stracić u dzieci szacunek i zaufanie, ale bardzo trudno je odzyskać. Rezultaty pracy wychowawczej zależą od stosunku uczniów do nauczyciela, a przede wszystkim od jego autorytetu. Autorytet nie może być sztucznie wykreowany, powinien być uznany, wybrany i zaakceptowany przez młodzież ze względu na wiedzę, kompetencje, a przede wszystkim cechy moralne nauczyciela. Uczniom potrzebny jest wzorzec osobowy (Jakubowicz-Bryx, 2014, s. 88).

Można zatem powtórzyć za M. Grochowalską:

[...] stawanie się nauczycielem, czyli podejmowanie i pełnienie roli, to proces trudny, wielostronnie uwarunkowany, a przede wszystkim długotrwały, nieutożsamny z uzyskaniem dyplomu formalnie potwierdzającego kwalifikacje zawodowe. To proces dynamiczny, który zachodzi nie tylko w trakcie nabywania wiedzy naukowej, doskonalenia umiejętności w praktyce i rozwijania cech osobowości w doświadczeniu pedagogicznym. Dotyczy także, a może przede wszystkim, kształcenia siebie, swojej tożsamości oraz perspektyw postrzegania i interpretowania świata (Grochowalska, 2014 s. 28).

Nadrzędnym celem wczesnej edukacji jest wspomaganie dziecka w jego całościowym rozwoju fizycznym, intelektualnym, estetycznym i emocjonalnym, tak by było przygotowane, na miarę swoich możliwości, do życia w zgodzie z ludźmi, z przyrodą i samym sobą. Cele obejmują swym zakresem całość oddziaływań edukacyjnych, warunkujących: odkrywanie i nabywanie wiedzy, doświadczanie przeżyć w różnych aspektach życia, rozwijanie wyobraźni dziecka i jego kreatywności. Nauczyciel, realizując omówione cele, powinien stwarzać dzieciom możliwość zaspokojenia naturalnej ciekawości świata, organizować im spotkania z rzeczywistością, dostarczać okazji do zdziwienia, zapewnić poczucie bezpieczeństwa i wolności, a także odważnie i pomysłowo projektować sytuacje dydaktyczne (Jakubowicz-Bryx, 2012, s. 63).

Wizerunek nauczyciela wczesnej edukacji w świetle badań własnych

Szkoła XXI w. to przede wszystkim trójpodmiotowość, a zatem uwzględnienie w procesie edukacyjnym dzieci, nauczycieli oraz rodziców. Ważne jest, aby relacje między nimi były poprawne.

Dziecko szczęśliwe to dziecko, które jest wychowywane w przyjaznej atmosferze, gdzie jest doceniane i kochane. Jeśli dwa najważniejsze dla niego środowiska współpracują ze sobą, może osiągnąć szczęście i sukces. Dzięki temu możliwe jest stworzenie warunków, w których jego rozwój będzie wszechstronny i harmonijny (Jakubowicz-Bryx, 2013, s. 224).

Na każdym etapie edukacji uczeń może spotkać nauczyciela reprezentującego odmienny typ osobowości i podejścia pedagogicznego. Żadna reforma systemowa czy programowa nie zmieni bowiem faktu, że w zawodzie tym nie pracują wyłącznie osoby o pożądanej postawie i zachowaniu. Można mieć nadzieję, że spotkanie ucznia z nauczycielem hamującym nastąpi jak najpóźniej, gdy szkody przez niego wyrządzone nie będą już tak wielkie. Należy mieć na uwadze to, że „doświadczenia zgromadzone przez nauczycieli, zarówno w trakcie własnej edukacji, jak i w pracy zawodowej, zajmowana pozycja społeczna czy wybrane cechy osobowościowe stwarzają poczucie bezpieczeństwa oraz rodzą przyzwyczajenie do znanych schematów, warunków odgrywania określonych ról” (Grochowalska, 2013, s. 37). Warto zatem zastanowić się, jak dalece nauczyciele potrafią sprostać tym zadaniom. Stąd też celem przedstawionych w artykule badań było określenie rzeczywistego wizerunku nauczyciela kształcenia zintegrowanego w oczach rodziców oraz samych nauczycieli.

Podjęte badania są próbą odpowiedzi na pytanie, jaki jest wizerunek nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej w opinii rodziców i samych nauczycieli. Postawiony problem można sprowadzić do pytań:

1. Jakie kompetencje zawodowe powinien mieć nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej?
2. Jakie cechy osobowe powinny charakteryzować nauczyciela kształcenia zintegrowanego?
3. Jakie umiejętności wychowawcze powinien mieć nauczyciel klas niższych?
4. Jakie cechy intelektualne powinien mieć nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej?
5. Jakie czynniki warunkują autorytet nauczyciela w niższych klasach szkolnych?

W badaniach ankietowych wzięło udział 89 rodziców oraz 46 nauczycieli. Badana grupa nauczycieli (same kobiety) była zróżnicowana pod względem wieku i stażu pracy. Średnia wieku respondentek wynosiła 43 lata. Zdecydowana większość badanych była w wieku 40–50 lat, jedna respondentka miała 30 lat.

Staż pracy w omawianej grupie był proporcjonalny do wieku i wynosił średnio 21 lat, z czego najdłuższy — 28, a najkrótszy — 5 lat. W grupie badanych rodziców było 71 kobiet i 18 mężczyzn. Średnia wieku wynosiła 38 lat; najmłodszy respondent miał 29 lat, najstarszy natomiast — 50 (obydwie osoby były kobietami). Większość rodziców (55%) legitymowała się wykształceniem wyższym, 33% — średnim.

Pierwszy z badanych elementów dotyczył kompetencji zawodowych nauczycieli. W przypadku nauczycieli — tym bardziej tych, którzy wprowadzają dziecko w świat szkolny — jak najlepsze wywiązywanie się z obowiązków zawodowych jest bardzo ważne. Tabela 1 obrazuje, które zadania nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej rodzice i nauczyciele uważają za najważniejsze. Respondenci mogli zaznaczyć więcej niż jedną kategorię odpowiedzi.

Z danych zawartych w tabeli 1 wynika, że dla nauczycieli ich najważniejsze kompetencje to dydaktyka i współpraca z rodzicami; te kategorie wskazało 100% respondentów. Rodzice natomiast wyrażają pogląd, że najważniejszym zadaniem nauczyciela jest właśnie współpraca z nimi (94,4%) i dopiero potem zadania dydaktyczne (86,5%). Dla nauczycieli pozostałe kategorie są porównywalnie ważne w ich opinii, rodzice z kolei za najmniej istotne uważają kompetencje środowiskowe nauczycieli.

Znaczna zgodność badanych w ocenie kompetencji nauczycieli świadczy o tym, że zarówno przez nauczycieli, jak i rodziców szkoła jest postrzegana przede wszystkim jako źródło wiedzy i umiejętności ucznia. Nauczyciele dużą wagę przywiązują do wykonywania zadań wychowawczych, które najlepiej można realizować, utrzymując ścisłą współpracę z rodzicami. Rodzice, doceniając działania wychowawcze nauczycieli, do których realizacji nie jest (zdaniem rodziców) potrzebna współpraca z nimi, przedkładają nad nie poczucie, że w czasie trwania zajęć szkolnych ich dzieci pozostają pod opieką, co gwarantuje im bezpieczeństwo. Zbieżność w ocenie współpracy między nauczycielem a rodzi-

Tabela 1. Kompetencje zawodowe w opiniach rodziców i nauczycieli

Kategoria odpowiedzi	Rodzice		Nauczyciele	
	Liczba	[%]	Liczba	[%]
Dydaktyczne	77	86,5	46	100,0
Opiekuńcze	54	60,7	35	76,1
Środowiskowe	23	25,8	29	63,0
Współpraca z rodzicami	84	94,4	46	100,0
Wychowawcze	68	76,4	32	69,6

Tabela 2. Najważniejsze działania nauczyciela w opinii rodziców i nauczycieli

Kategoria odpowiedzi	Rodzice		Nauczyciele	
	Liczba	[%]	Liczba	[%]
Rozwijanie wrażliwości uczniów	55	61,8	33	71,7
Konstruktywna aktywność	31	34,8	37	80,4
Rozpoznawanie uczuć, emocji	74	83,1	32	69,6
Indywidualne podejście do ucznia	82	92,1	46	100,0
Umiejętność prowadzenia dialogu edukacyjnego	54	60,7	41	89,1
Rozpoznawanie komunikatów pozawerbalnych	15	16,9	32	69,6
Zapewnienie poczucia bezpieczeństwa i akceptacji	71	79,8	25	54,3
Wiedza, kompetencje edukacyjne	77	86,5	46	100,0
Wspomaganie rozwoju, troskliwość	69	77,5	21	45,7
Stymulowanie aktywności twórczej uczniów	64	71,9	38	82,6
Stwarzanie dzieciom sytuacji do rozwoju	47	52,8	32	69,6
Umiejętność przeciwstawiania się naciskom zewnętrznym	34	38,2	32	69,6
Motywowanie do dalszej edukacji	55	61,8	41	89,1
Przygotowanie dzieci do twórczego rozwiązywania problemów	34	38,2	45	97,8
Rozbudzanie ciekawości poznawczej	68	76,4	45	97,8
Inspirowanie do wyrażania myśli i przeżyć	26	29,2	25	54,3
Wspomaganie uczniów w samodzielnym uczeniu się	79	88,8	38	82,6

cami przez obydwie grupy respondentów świadczyć może o tym, iż nauczyciele doskonale zdają sobie sprawę, że nie osiągną wszystkich celów wychowawczych bez uczestnictwa w ich realizacji rodziców, rodzice natomiast wychodzą z założenia, że ze sprawami wychowawczymi nauczyciel — jako fachowiec — powinien sam dawać sobie radę. Jest to bardzo cenna wskazówka dla nauczyciela. Mówi ona bowiem, że nauczyciel musi od początku zmotywować rodzi-

ców do współpracy w wychowaniu dziecka, wspierania w tym zakresie szkoły, informowania o problemach oraz wypracowania jednej linii postępowania.

W ramach każdego zadania podejmowane są określone działania. Opinię respondentów na temat tego, które działania nauczyciela uważają za najważniejsze, przedstawia tabela 2. Respondenci mogli zaznaczyć więcej niż jedną kategorię odpowiedzi.

Opinia zarówno rodziców, jak i nauczycieli jest zgodna w kwestii najważniejszych działań nauczyciela we wczesnej edukacji. Przede wszystkim powinien on podchodzić do każdego ucznia w sposób indywidualny (100% nauczycieli i 92,1% rodziców) oraz mieć wiedzę i kompetencje edukacyjne (100% nauczycieli i 86,5% rodziców). Dla rodziców bardzo ważne jest również to, aby nauczyciel wspomagał uczniów w samodzielnym uczeniu się (88,8% rodziców), rozpoznawał uczucia i emocje (83,1%) oraz zapewniał poczucie bezpieczeństwa i akceptacji (79,8%). Dla badanych nauczycieli ważniejsze jest, aby przygotować dzieci do twórczego rozwiązywania problemów i rozbudzać ciekawość poznawczą (97,8% nauczycieli) oraz umiejętnie prowadzić dialog edukacyjny i motywować do dalszej edukacji (89,1% nauczycieli).

Opinia badanych na temat podejmowanych przez nauczyciela działań świadczy o tym, iż rodzice i nauczyciele dość podobnie postrzegają rolę pedagoga edukacji wczesnoszkolnej. Zdaniem rodziców już od początku nauki szkolnej należy kształtować u dzieci umiejętności, które pomogą im w przyszłości skutecznie zdobywać wiedzę. Ta grupa respondentów postrzega szkołę jako placówkę przede wszystkim dydaktyczną. Nauczyciele w niższych klasach szkoły podstawowej starają się wyrównać różnice rozwojowe, ukierunkować odpowiednio dalszy rozwój dziecka oraz wykształcić u uczniów odpowiedni stosunek do szkoły i nauki.

Podejmowanie określonych działań przez nauczyciela wymaga prezentowania odpowiedniej postawy i cech osobowościowych oraz umiejętności ich realizowania w procesie dydaktyczno-wychowawczym. Tabela 3 przedstawia opinie nauczycieli i rodziców na temat tego, które elementy w tym zakresie uważają za najważniejsze dla nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej. Respondenci mogli zaznaczyć więcej niż jedną kategorię odpowiedzi.

Z analizy danych przedstawionych w tabeli 3 wynika, że nie ma zgodności poglądów na temat przygotowania nauczyciela do zawodu. Nauczyciele wyrażają opinię, że najważniejszymi umiejętnościami zawodowymi w ich pracy są: dobre przygotowanie metodyczne i samodzielność (97,8% nauczycieli), wiedza o psychice dziecka (95,7%) oraz umiejętność tworzenia klimatu na lekcji (93,5%). Za najmniej ważne nauczyciele z kolei uznali: doświadczenie pedagogiczne, zdolności artystyczne i doskonalenie oraz doksztalcenie się (45,7%). Rodzice za najważniejsze uznali gruntowne wykształcenie, na które wskazało 97,8% badanych, oraz doświadczenie pedagogiczne (75,3%). Zastanawia, że dość niski odsetek rodziców za istotne uznał: doskonalenie i doksztalcenie się

Tabela 3. Najważniejsze umiejętności nauczyciela w opinii rodziców i nauczycieli

Kategoria odpowiedzi	Rodzice		Nauczyciele	
	Liczba	[%]	Liczba	[%]
Wiedza o psychice dziecka	56	62,9	44	95,7
Gruntowne wykształcenie	87	97,8	34	73,9
Doświadczenie pedagogiczne	67	75,3	21	45,7
Zdolności organizacyjne	34	38,2	34	73,9
Zdolności artystyczne	26	29,2	21	45,7
Prawidłowa wymowa	56	62,9	32	69,6
Umiejętność ciekawego przekazywania wiedzy	33	37,1	34	73,9
Dobre przygotowanie metodyczne	35	39,3	45	97,8
Konsekwencja	56	62,9	33	71,7
Akceptacja własnego zawodu	22	24,7	34	73,9
Dociekliwość	12	13,5	23	50,0
Samodzielność	56	62,9	45	97,8
Doskonalenie i doksztalcanie się	23	25,8	21	45,7
Myślenie krytyczne	21	23,6	34	73,9
Umiejętność tworzenia klimatu na lekcji	56	62,9	43	93,5
Umiejętności komunikacyjne	43	48,3	32	69,6

(25,8%), akceptację własnego zawodu (24,7%) oraz krytyczne myślenie (23,6%) i dociekliwość (13,5%).

Wskazane przez respondentów najważniejsze umiejętności zawodowe nauczycieli wczesnej edukacji świadczą o tym, że dla rodziców ważniejsze jest dobre samopoczucie dziecka w szkole oraz wiedza, jaką może zdobyć. Ta grupa badanych uważa, że doświadczenie pedagogiczne oraz dobre przygotowanie metodyczne gwarantują sukces dydaktyczny i wychowawczy. Wynika z tego, że rodzice darzą większym zaufaniem starszych stażem pedagogów. Według badanych nauczycieli teoretyczne opanowanie metodyki nauczania oraz staż zawodowy niepoparte określonymi umiejętnościami interpersonalnymi nie sprawią, że dany nauczyciel będzie dobrym wychowawcą i dydaktykiem w pracy z dziećmi w niższych klasach szkoły podstawowej.

W pierwszych klasach szkoły podstawowej dziecko zaczyna kształtować sobie obraz nauczyciela i szkoły. To, jak będzie postrzegać osoby uczące oraz pierwsze sukcesy i porażki edukacyjne, ma ogromny wpływ na całe dalsze życie szkolne. Dlatego osobowość nauczyciela jest w tych pierwszych latach nauki bardzo ważna. Tabela 4 przedstawia opinie rodziców i nauczycieli na temat tego, jakie cechy osobowościowe są najważniejsze dla osób pracujących z dziećmi w niższych klasach szkoły podstawowej. Respondenci mogli zaznaczyć więcej niż jedną kategorię odpowiedzi.

Jak wynika z zestawienia danych w tabeli 4, rodzice najbardziej doceniają: stanowczość i konsekwencję (84,32%), sprawiedliwość (62,9%) oraz miłość do

Tabela 4. Najważniejsze cechy osobowości nauczycieli w opinii rodziców i nauczycieli

Kategoria odpowiedzi	Rodzice		Nauczyciele	
	Liczba	[%]	Liczba	[%]
Dostępność	22	24,7	21	45,7
Bezpośredniość	9	10,1	32	69,6
Kontaktowość	33	37,1	32	69,6
Serdeczność	34	38,2	37	80,4
Życzliwość	23	25,8	36	78,3
Wysoka kultura osobista	21	23,6	46	100,0
Elastyczność	12	13,5	14	30,4
Odwaga	0	0,0	0	0,0
Skromność	12	13,5	10	21,7
Sprawiedliwość	56	62,9	42	91,3
Dyskrecja	34	38,2	26	56,5
Wyrozumiałość	53	59,6	37	80,4
Cierpliwość	46	51,7	41	89,1
Tolerancja	32	36,0	42	91,3
Miłość do dzieci	54	60,7	32	69,6
Poczucie humoru	34	38,2	27	58,7
Stanowczość i konsekwencja	75	84,3	33	71,7

Tabela 5. Najważniejsze właściwości wychowawcze nauczyciela w opinii rodziców i nauczycieli

Kategoria odpowiedzi	Rodzice		Nauczyciele	
	Liczba	[%]	Liczba	[%]
Otwartość na problemy uczniów	56	62,9	46	100,0
Opiekuńczość	67	75,3	23	50,0
Dotrzymywanie obietnic	61	68,5	34	73,9
Przychylność	54	60,7	21	45,7
Wyrozumiałość	62	69,7	36	78,3
Podmiotowe traktowanie uczniów	43	48,3	46	100,0

dzieci (60,7%) i wyrozumiałość (59,6%). Dla nauczycieli natomiast najważniejszymi cechami osobowymi nauczyciela są: wysoka kultura osobista (100%), sprawiedliwość i tolerancja (po 91,3%), cierpliwość (89,1%) oraz serdeczność i wyrozumiałość (po 80,4%).

Cechy osobowe nauczyciela najważniejsze dla badanych rodziców świadczą o tym, że ważne jest dla nich to, w jaki sposób dziecko jest traktowane w szkole. Wskazują więc na takie cechy osobowe, które mogą wprawdzie wpływać z miłości do dzieci, ale równie dobrze mogą być kształtowane przez wyuczoną postawę profesjonalisty. Nauczyciele, zdający sobie sprawę ze specyfiki swojej pracy, inaczej postrzegają najważniejsze cechy osobowe potrzebne w ich zawodzie. Wiedzą bowiem, że najważniejsza w pracy z grupą młodszych dzieci jest cierpliwość, która wielokrotnie zostaje wystawiona na próbę.

Od lat trwa dyskusja, kto jest w większym stopniu odpowiedzialny za wychowanie: dom rodzinny czy szkoła? Nie ulega wątpliwości, iż placówki oświatowe, oprócz realizowania zadań dydaktycznych, zajmują się również wychowaniem. Nie chodzi tu o wyręczanie rodziców, lecz o ich wspieranie. Oczywiście, istnieje optymalna sytuacja, w której szkoła i rodzice wspólnie wychowują dziecko. Nie każdy człowiek potrafi jednak być dobrym wychowawcą. Zależy to od wielu czynników. Jednym z nich jest to, czy jest wyposażony w odpowiednie cechy. Rodzice i nauczyciele wyrażali opinię na temat tego, jakie właściwości wychowawcze są ich zdaniem najważniejsze w pracy nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej. Opinie te prezentuje tabela 5. Respondenci mogli zaznaczyć więcej niż jedną kategorię odpowiedzi.

Zdecydowanie najważniejszą właściwością wychowawczą według badanych nauczycieli jest otwartość na problemy uczniów i ich podmiotowe traktowanie, co podkreśliło 100% respondentów. Znaczące dla nauczycieli jest również dotrzymywanie obietnic (73,9%). Dla rodziców opiekuńczość jest z kolei tą cechą,

która dominować powinna w zachowaniach nauczycieli — tak twierdzi 75,3% badanych. Pozostałe cechy w opiniach rodziców mają zbliżony odsetek wskazań. Można więc stwierdzić, że dla wszystkich badanych bardzo ważne jest to, aby nie pozostawiać dziecka samego z jego problemami.

Obecne czasy charakteryzują się dużym dostępem do informacji. Dzieci od najmłodszych lat poznają otaczający świat, zdobywają techniki, tajniki przyrody. Bez wątpienia, rozpoczynając edukację szkolną, mają o wiele więcej informacji, niż ich rówieśnicy 20–30 lat temu. Jest to duże wyzwanie intelektualne dla nauczyciela. Prawdą jest jednak, że dla uczniów w tym wieku nauczyciel jest wciąż bardzo mądry. Pojęcie cech intelektualnych wykracza daleko poza iloraz inteligencji czy zasób wiedzy. Badani rodzice i nauczyciele wypowiadali się, jakie cechy intelektualne nauczyciela są ich zdaniem najważniejsze (tabela 6). Respondenci mogli zaznaczyć więcej niż jedną kategorię odpowiedzi.

Badani nauczyciele i rodzice nie są zgodni co do tego, jakie cechy intelektualne nauczyciela należy uznać za najważniejsze. Nauczyciele, którzy dobrze znają specyfikę swojej pracy, za zdecydowaną najważniejszą uważali odporność na stres i pomysłowość (po 93,5%). Doceniali również żywą i bogatą wyobraź-

Tabela 6. Najważniejsze cechy intelektualne nauczyciela w opinii rodziców i nauczycieli

Kategoria odpowiedzi	Rodzice		Nauczyciele	
	Liczba	[%]	Liczba	[%]
Inteligencja	45	50,6	13	28,3
Mądrość	67	75,3	23	50,0
Powściągliwość w wyrażaniu sądów, opinii i ocen	32	36,0	21	45,7
Samodzielność w myśleniu	43	48,3	33	71,7
Aktywność w formowaniu problemów i poglądów	21	23,6	26	56,5
Odporność na stres	23	25,8	43	93,5
Żywa i bogata wyobraźnia	44	49,4	35	76,1
Szerokie zainteresowania	32	36,0	34	73,9
Pomysłowość	67	75,3	43	93,5
Spostrzegawczość	76	85,4	24	52,2

Tabela 7. Najważniejsze składniki pozytywnej sylwetki nauczyciela w opinii rodziców i nauczycieli

Kategoria odpowiedzi	Rodzice		Nauczyciele	
	Liczba	[%]	Liczba	[%]
Osobowość	36	40,4	34	73,9
Staż pracy	21	23,6	41	89,1
Stosunek do obowiązków	65	73,0	42	91,3
Wiek	54	60,7	45	97,8
Wykształcenie	78	87,6	46	100,0
Kwalifikacje	76	85,4	32	69,6

nię (76,1%), szerokie zainteresowania (73,9%) oraz samodzielność w myśleniu (71,7%). Rodzice w swoich opiniach podkreślili takie cechy, jak spostrzegawczość (85,4%) oraz mądrość i pomysłowość (po 75,3%).

Autorytet nie jest czymś, co zyskuje się z racji zajmowanego stanowiska. Nie są do niego również przypisane określone cechy. W zależności od dziedziny i osób oceniających czynniki, które warunkują autorytet, będą inne. Badani nauczyciele i rodzice określili, jakie ich zdaniem są najważniejsze składniki pozytywnej sylwetki nauczyciela. Odpowiedzi badanych przedstawia tabela 7. Respondenci mogli zaznaczyć więcej niż jedną kategorię odpowiedzi.

Badani rodzice i nauczyciele są zgodni, że najważniejszymi składnikami pozytywnej sylwetki nauczyciela są: wykształcenie (87,6% rodziców i 100% nauczycieli) i stosunek do obowiązków (73,0% rodziców i 91,3% nauczycieli). Kolejne składniki pozytywnej sylwetki nauczycieli wypadają różnie w opiniach rodziców i nauczycieli. Dla rodziców ważne są jeszcze: kwalifikacje (85,4%) i wiek (60,7%). Dla nauczycieli — poza wiekiem (97,8%) — duże znaczenie mają również staż pracy (89,1%) i osobowość (73,9%).

Refleksje końcowe

Ocena zawodu nauczyciela jest trudnym problemem. W społeczeństwie rozpowszechniło się przeświadczenie, że nauczać może każdy, kto poziomem wiedzy przewyższa ucznia. Jednocześnie to samo społeczeństwo stawia nauczycielowi wysokie wymagania przy ciągłej krytyce tego zawodu. Pamiętać jednak należy, że w zawód nauczyciela jest wpisana nie tylko wiedza przedmiotowa. Stawia się przed nim również zadania wychowawcze i opiekuńcze, wymagające praktycznego zastosowania zasad psychologii.

Dlatego też nie może zabraknąć w placówkach edukacyjnych kompetentnych nauczycieli, kierujących się nie tylko zasadami wynikającymi z ogólnego, społecznego wizerunku osoby wykonującej ten zawód, ale także takich, którzy mają rozmaite predyspozycje i umiejętności twórcze. Przez stwarzanie jak najlepszych warunków i efektywne eliminowanie pojawiających się przeszkód w procesie twórczym każdy pedagog zdobędzie u dzieci (więc i u rodziców) akceptację, zaufanie i szacunek (Koszyła, 2014, s. 117).

Rola nauczyciela najmłodszych wiąże się z dodatkowymi obciążeniami. Musi on bowiem wprowadzić wychowanków w życie szkolne, zdiagnozować i wyrównać często duże różnice rozwojowe i wciąż mieć na uwadze to, że jest pierwszym nauczycielem w długo trwającej edukacji szkolnej i od jego postawy zależy dalsze funkcjonowanie dziecka w placówkach oświatowych.

Prawdziwy wychowawca, realizując swój program, powinien stawać się członkiem społeczności, inicjować rozwój partnerstwa, poczucie zgodności interesów i być bezkompromisowym we wszystkim, co dotyczy swoistych dla wychowanka wartości, a uczniów powinien obdarzać zaufaniem i wiarą w ich dobrą wolę i umiejętności (Szkolak, 2009, s. 272).

Celem przeprowadzonych badań było nakreślenie wizerunku nauczyciela kształcenia zintegrowanego, widzianego oczami rodziców oraz samych nauczycieli. Wypowiadający się są zgodni co do zadań nauczyciela, uznając za najważniejsze działania koncentrujące się na indywidualnym podejściu do ucznia.

Realizując zadania dydaktyczne i wychowawcze, nauczyciel powinien podchodzić do każdego ucznia w sposób indywidualny, zapewniając mu poczucie bezpieczeństwa i akceptację oraz motywując do dalszej edukacji, uczyć samodzielnego uczenia się i twórczego rozwiązywania problemów. W zakresie kompetencji zawodowych najważniejsza jest u nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej znajomość psychiki dziecka, umiejętność interesującego przekazywania wiedzy, zdolności komunikacyjne oraz organizacyjne. Nauczyciel powinien także tworzyć przyjazny klimat na lekcji i mieć doświadczenie pedagogiczne. Za najważniejsze cechy osobowe nauczyciela w klasach niższych uznano: sprawiedliwość, kontaktowość, cierpliwość, dostępność, miłość do dzieci oraz wyrozumiałość. Wymienione cechy sprawiają, iż dzieci chętnie zwracają się do nauczyciela z problemami szkolnymi, a także dotyczącymi kontaktów z kolegami i koleżankami, nauki oraz zachowania innych ludzi, które nauczyciel pomaga im rozwiązywać. Zainteresowanie nauczyciela życiem uczniów oraz poświęcenie czasu na rozmowy o problemach osobistych również budują zaufanie wychowanków. Istotnymi właściwościami wychowawczymi w opiniach respondentów okazały się: otwartość na problemy uczniów, wyrozumiałość oraz opiekuńczość. Dzieci mogą z nauczycielem rozmawiać o problemach domowych, które nauczyciel pomaga im rozwiązywać. Pod względem intelektualnym nauczyciel w klasach niższych powinien charakteryzować się odpornością na stres, inteligencją, mądrością oraz aktywnością w formułowaniu problemów i poglądów, a także pomy-

słowością. Taka postawa nauczyciela umożliwi spełnienie postulatu, o którym pisze I. Czaja-Chudyba:

[...] zmiana postawy dziecka z „uczę się, bo muszę”, w której szkoła jawi się jako przykry obowiązek, na postawę „uczę się, bo chcę” wymaga diagnozy zainteresowań i zdolności ucznia oraz zapewnienia mu warunków maksymalnego rozwoju. Powinna pomóc uświadomić uczniowi jego mocne strony — zasoby intelektualne i osobowościowe (Czaja-Chudyba, 2013, s. 19).

Świadomość oddziaływania na uczniów prezentowaną postawą i zachowaniem skłania do dbałości o kulturę osobistą, schludny wygląd, wysoki poziom umiejętności interpersonalnych oraz wyznawane wartości. Najistotniejsze składniki kompetencji, które powinny charakteryzować nauczycieli, to: angażowanie uczniów do aktywnego uczestnictwa w rozwiązywaniu problemów, okazywanie zrozumienia, wspieranie, kształtowanie poczucia własnej skuteczności. Uczniowie cenią swojego nauczyciela za zaspokojenie potrzeby uznania, sprawiedliwości i bezpieczeństwa. Słusznie podkreśla K. Denek:

[...] o jakości systemu edukacji zdecydują przede wszystkim nauczyciele mądrzy, kompetentni, profesjonalisci oddani młodzieży, otwarci na jej potrzeby, dążenia, oczekiwania i style życia, krytyczni i odpowiedzialni za swoje poczynania, ustawicznie doskonalący swoje kwalifikacje oraz refleksyjni praktycy (2001, s. 22–23).

Podstawowym zadaniem nauczyciela jest przygotowanie młodego pokolenia do pracy i życia w społeczeństwie. Zawód nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej stawia wielkie wyzwania. Zadania i role, którym niełatwo sprostać, wymagają specjalistycznej wiedzy, gdyż odnoszą się do różnych sfer życia dziecka. Nauczyciel jest dla dziecka osobą szczególnie ważną, staje się wzorem do naśladowania. Jest to szczególnie ważne w młodszym wieku szkolnym, gdy dziecko czuje się osamotnione w nowym środowisku. Nauczyciel staje się osobą, której akceptacja jest dla niego niezmiernie ważna, i w dużym stopniu kształtuje on osobowość swych uczniów za pomocą własnego przykładu.

Bibliografia

- Baley, S. (1962). *Psychiczne właściwości nauczyciela wychowawcy*. W: W. Okoń (oprac. i wstęp.), *Osobowość nauczyciela. Rozprawy Ź. Wł. Dawida* [i in.]. Warszawa: PZWS, s. 192–208.
- Banach, C. (1994). *O kulturze pedagogicznej i etyce zawodu nauczyciela*. „Dyrektor Szkoły”, 6, s. 41–44.
- Baranowska, L. (2011). *Obraz, role i etyka nauczyciela*. „Życie Szkoły”, nr 9, s. 4–6, 8–10.
- Brzezińska, A. (1999). *Refleksja w działalności nauczycieli*. W: A. Brzezińska, D. Klus-Stańska, A. Strzelecka (red.), *O nowe podejście w kształceniu nauczycieli*. Warszawa: MEN, s. 34–48.
- Czaja-Chudyba, I. (2013). *Dylematy i kierunki rozwoju zdolności uczniów w przestrzeni współczesnych zmian cywilizacyjnych*, „Pedagogika Wczesnoszkolna i Przedszkolna”, 1, nr 2, s. 7–20.
- Dawid, J. W. (1962). *O duszy nauczycielstwa*. W: W. Okoń (oprac. i wstęp), *Osobowość nauczyciela. Rozprawy Ź. Wł. Dawida* [i in.]. Warszawa: PZWS, s. 38–54.

- Denek, K. (2001), *Pierwszy etap reformowania systemu edukacji w Polsce*. W: H. Moroz (red.), *Edukacja zintegrowana w reformowanej szkole*. Kraków: Impuls, s. 21–32.
- Dewitz, W. (1981). *O autorytecie nauczyciela inaczej*. „Rodzina i Szkoła”, nr 4, s. 44–52.
- Grochowalska, M. (2014). *Dylematy nowicjusza. Konteksty stawiania się nauczycielem edukacji przedszkolnej*. „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce”, 31 (1), s. 27–40.
- Grochowalska, M. (2013). *Formalizm praktyki pedagogicznej w kontekście pytań o zmiany w edukacji przedszkolnej*. „Pedagogika Wczesnoszkolna i Przedszkolna”, 1, nr 1, s. 37–48.
- Grzegorzewska M. (1947). *Listy do młodego nauczyciela*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Harris Helms, J. H., Katz, L. (2003). *Mali badacze. Metoda projektu w edukacji elementarnej*. Przeł. E. Pułkowska. Warszawa: Wyd. CODN.
- Jakubowicz-Bryx, A. (2012), *The Professional Competences of a Contemporary Early-school Teacher*. W: K. Denek i in. (red.), *Education of Tomorrow. From Nursery School to the Professional Activity*. Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza „Humanitas”, s. 53–65.
- Jakubowicz-Bryx, A. (2013). *Nauczyciele edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej w oczach rodziców*. W: H. Krauze-Sikorska, M. Klichowski, K. Kuszak (red.), *Świat małego dziecka. Rozwój — edukacja — terapia*. Poznań: Wyd. Naukowe UAM, s. 209–225.
- Jakubowicz-Bryx, A. (2014). *Zdobywanie i budowanie autorytetu przez nauczycieli wczesnej edukacji*. „Roczniki Pedagogiczne”, 6 (42), nr 2, s. ?????????????.
- Jazukiewicz, I. (1999). *Autorytet nauczyciela*. Kraków: Impuls.
- Klus-Stańska, D. (2000). *Konstruowanie wiedzy w szkole*. Olsztyn: Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Konarzewski, K. (1990). *O roli i osobowości zawodowej nauczyciela albo jak uprawiać pedeutologię*. „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 1.
- Korczak, J. (1958). *Wybór pism pedagogicznych*. T. 2. Warszawa: PZWS.
- Koszyła B. (2014). *Kreatywny nauczyciel jako twórca zabaw*. „Pedagogika Wczesnoszkolna i Przedszkolna”, 2, nr 1 (3), s. 115–134.
- Kreutz, M. (1962). *Osobowość nauczyciela wychowawcy*. W: W. Okoń (oprac. i wstęp), *Osobowość nauczyciela. Rozprawy Ź. Wł. Dawida [i in.]*. Warszawa: PZWS, s. 149–164.
- Michalak R. (2004). *Kompetencje nauczyciela wspomagającego rozwój małego ucznia*. W: H. Sowińska, R. Michalak (red.), *Edukacja elementarna jako strategia zmian rozwojowych dziecka*. Kraków: Impuls, s. 208–217.
- Michalak, R., Misiorna, E. (2004). W: H. Sowińska, R. Michalak (red.), *Edukacja elementarna jako strategia zmian rozwojowych dziecka*. Kraków: Impuls, s. 63–75.
- Mysłakowski, Z. (1962). *Co to jest „talent pedagogiczny”?*. W: W. Okoń (oprac. i wstęp), *Osobowość nauczyciela. Rozprawy Ź. Wł. Dawida [i in.]*. Warszawa: PZWS, s. 69–83.
- Mysłakowski, Z. (1971). *Pisma wybrane*. Warszawa: PZWS.
- Plenkiewicz, M., Jakubowicz-Bryx, A. (2004) *Kompetencje dydaktyczne nauczycieli wczesnej edukacji*. W: A. Jakubowicz-Bryx (red.), *Edukacja wczesnoszkolna i przedszkolna w warunkach przemian początku XXI wieku*. Bydgoszcz: AB, s. 25–34.
- Rowid, H., (1957). *Podstawy i zasady wychowania*. Warszawa: Wyd. „Wspólna Sprawa”.
- Skonieczka, E. (2006). *Autorytet nauczyciela — kryzys czy nowa jakość*. „Życie Szkoły”, 8, s. 42–46.
- Szokolak, A. (2011). *Przełamanie nauczycielskiego autorytetu*. W: I. Adamek, Z. Zbróg (red.), *Wczesna edukacja dziecka wobec wyzwań współczesności*. Kraków: Libron, s. 259–273.
- Szuman, S. (1962). *Talent pedagogiczny*. W: W. Okoń (oprac. i wstęp), *Osobowość nauczyciela. Rozprawy Ź. Wł. Dawida [i in.]*. Warszawa: PZWS, s. 85–102.
- Wilgocka-Okoń, B. (2003). *Gotowość szkolna dzieci sześciolatków*. Warszawa: Żak.

